

- дослідження категорій значення в логіці й відповідно збільшення кількості істиннісних значень висловлювань;
- вивчення особливостей висловлювань, які містять модальні оператори, що уможливило проведення логічних досліджень на рівні природної мови;
- залучення результатів семіотичних досліджень у логічному аналізі мови;
- критика виражальних можливостей формальних систем;
- розподіл на мову й мовлення;
- формулювання гіпотези лінгвістичної відносності та як наслідок – дистинкція мовного й мисленнєвого;
- дослідження екстралінгвістичних засобів фізіологічного, психічного й соціального характеру, суб'єктивного боку комунікації, контексту спілкування;
- розвиток лінгвістичної термінології (пресупозиції, імплікатури, фонд знань мовців) тощо.

Вищеподані логіко-лінгвістичні ідеї були, на наш погляд, передумовами прагматичного повороту в аналітичній філософії, проте зазнали й зворотного впливу з боку аналітичної філософії та отримали подальший розвиток у сферах логіки й лінгвістики.

1. Арутюнова Н. Д. Прагматика / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 389–390.
2. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.
3. Брутян Г. А. Язык и картина мира / А. Г. Брутян // НДВШ. Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 108–111.
4. Падучева Е. В. Понятие презумпции в лингвистической семантике [Электронный ресурс] / Е. В. Падучева // Режим доступа : <http://lexicograph.ruslang.ru/TextPdf1/presumption-77.pdf>.
5. Радионова Е. С. Семантика и прагматика молчания / Е. С. Радионова // Российский лингвистический ежегодник. – 2001. – Вып. 3. – С. 121–130.
6. Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
7. Тарський А. Поняття істини в формалізованих мовах / А. Тарський. – К. : Стилос, 1998. – 154 с.
8. Leech G. N. Principles of pragmatics / G. N. Leech. – London ; New York : Longman, 1983. – 250 p.
9. Sapir E. Language : An Introduction to the Study of Speech [Electronic resource] / E. Sapir. – Access mode : <http://www.gutenberg.org/files/12629/12629-h/12629-h.htm>.

Using the distinctions of formal and natural, static and dynamic, semantic and pragmatic, the main achievements of logic and linguistics, which played a crucial role for the pragmatic turn in analytic philosophy are analysed.

Key words: *pragmatic turn, analytic philosophy, language, speech, communication.*

УДК [141.155+165.12]

ББК 87.212.2

Олександра Стебельська

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПРИРОДИ Й СУТНОСТІ СВІДОМОСТІ В ТЕОРІЯХ ЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з розумінням проблеми свідомості представниками еволюційної епістемології. Останні сприймають саму свідомість як продукт еволюційних процесів, основною функцією якого є адаптація. У результаті критичного аналізу стверджується, що як напрям еволюційна епістемологія має ряд недоліків і не здатна повністю пояснити природу свідомості. Відповідно, ця теорія потребує подальшого аргументування.

Ключові слова: *свідомість, мозок, еволюція, коеволуція.*

Еволюційна епістемологія – це напрям в епістемології, що досліджує пізнання як момент еволюції живої природи та її продукт. Перші праці з еволюційної епістемології

з'явилися як спроба пояснити епістемологічні питання на біологічній основі. Вони належать австрійському етологу Лоренцу й представлені в його статтях “Кантівська доктрина а ргіогі у світлі сучасної біології” та “Вроджені форми можливого досвіду”. Значний внесок у розвиток цього напрямку зробили С.Тулмін, Г.Фоллмер, С.Пеппер, Ж.Піаже, соціобіологи Ч.Ламсден, Е.Уілсон та ін. Своїми попередниками представники еволюційної епістемології вважають У.Джеймса, Е.Маха, А.Бергсона. Проте у філософський обіг термін “еволюційна епістемологія” ввійшов після публікації 1974 року однойменної статті американського психолога та методолога науки Д.Кемпбелла, присвяченої аналізу епістемології К.Поппера.

Еволюційна епістемологія в рамках свого вчення створила доволі деталізовану модель свідомості, що містить свої оригінальні твердження. *Предметом* розгляду є поняття свідомості, що фігурує в працях представників еволюційної епістемології. Зазначена тема є *актуальною*, оскільки природа свідомості була й залишається однією з найперших проблем філософії. Учені дійшли висновку, що пояснити природу свідомості, застосовуючи тільки один певний метод, практично неможливо. І хоча представники еволюційної епістемології власною науковою базою вважають еволюційне вчення, вони, однак, прагнуть асимілювати всі досягнення та результати наукових досліджень – біологічних, антропологічних, психологічних тощо, що стосуються природи свідомості, її генетичної структури, здібностей, психології тощо.

Метою статті є аналіз розуміння свідомості представниками еволюційної епістемології та його критичне опрацювання.

Незважаючи на наявність у сучасній еволюційній епістемології доволі значної кількості шкіл і підходів, тут можна виділити дві головні, принципово різні дослідницькі програми. Перша програма являє собою спробу *досліджувати когнітивні механізми тварин і людей шляхом розповсюдження біологічної теорії еволюції на такі структури живих систем, які виступають у ролі субстратів когнітивних процесів – первову систему, органи чуттів тощо* [7; 10]. Інша програма, зі свого боку, *виходить із можливості пояснити культуру – у тому числі ідеї, гіпотези та наукові теорії – у термінах біологічної еволюції, тобто використовує моделі еволюційної біології*. Звісно, відмінності між цими програмами не абсолютні, вони тісно взаємопов'язані між собою. У статті увагу буде звернено саме на першу програму, що “зводиться до такої тези: люди, подібно до інших живих істот, є продуктом еволюційних процесів, а їхні мисленнєві, ментальні здібності, їхні знання та пізнання спрямовуються механізмами біологічної еволюції” [6, с.5]. Отже, інтегративний смисл поняття “еволюція” повинен бути використаним як головне поняття, а також досить визначений принцип дослідження стосовно всього комплексу аспектів сучасної еволюційної епістемології. Фактично, саме вчення Ч.Дарвіна знаходиться в основі всіх досліджень у сфері еволюційної епістемології [8].

Із зазначеного стає зрозумілим, що людина, її свідомість, пізнавальні здібності так чи інакше є результатом еволюційних процесів [5; 9]. Тому не дивує той факт, що дослідники постійно шукають місця локалізації наших вищих пізнавальних здібностей. Для еволюціоністів місцем локалізації нашої свідомості й мислення є мозок [1]. У сучасних дослідженнях усе частіше використовуються дані роботи мозку та нейронних сіток. З початку 1990-х рр. для психології стає типовим звернення до нейрофізіологічних методів. Ця зміна парадигми була підготовлена розвитком нейронаук, а саме нейрокогнітивізму, що поступово виявляли стійкий зв'язок мозкового субстрату й психологічних функцій. Тісний зв'язок із субстратом виявився не тільки для елементарних сенсомоторних процесів, але й у випадку більш складних функцій, таких як *само-свідомість, прийняття рішень і розуміння поетичних метафор*. Нейрокогнітивізм, у

свою чергу, розподілився на декілька провідних напрямів: емерджентний холізм Р.Сперрі, коннекціонізм, нейрофілософію, холономію тощо. Розглянемо декілька з них.

Емерджентний холізм Сперрі. Невролог Р.Сперрі одним із перших висловив ідею, що якості свідомості виникають як емерджентні чи системні властивості організаційних процесів більш високого порядку, що протікають у мозку. Таким чином, сама свідомість володіє своїми власними холістичними властивостями й функціями, які неможливо звести до будь-якої конкретної нервової підструктури, але які в дійсності каузально керують своїми нервовими складовими більш низького порядку. Свідомість подібна до хвилі, що впливає на молекули води, які її утворюють. Але яким чином виникає свідомість? “На думку Сперрі, виникнення свідомості із нервових процесів являє собою міжкрівневий феномен, подібний до виникнення молекул із квантових полів” [11, с.97]. Незважаючи на детальний аналіз і влучні порівняння, залишається загадкою, яким чином у людському організмі відбувся якісний стрибок від звичайної чуттєвості до реальних функцій свідомості.

Коннекціонізм теж вважає вищі ментальні процеси емерджентними властивостями, що систематичним чином залежать від феноменів нижчого рівня. Проте його особливістю є так званий PDP-підхід (від parallel distributed processing – паралельна розподілена обробка). У коннекціонізмі паралельність обробки даних стає всезагальним принципом. Мова йде про масивну паралельність обробки – усі елементи системи, що інтерпретується як обширна нейронна сітка, розглядаються як потенційно пов’язані між собою й одночасно такі, що беруть участь у формуванні відповіді на стимул. Основні положення коннекціонізму піддаються серйозній критиці, залишаючись предметом систематичних дискусій. Нейробіологи та нейропсихологи вважають слабким місцем коннекціонізму його принципову відмову від спроб експліцитно моделювати різноманітні нейрони головного мозку, дії нейромедіаторів і гормонів. Класицисти, зі свого боку, переконані, що коннекціоністські моделі навряд чи відповідають ефективності класичних моделей під час пояснення людських когнітивних здібностей більш високого рівня: систематичності, мови, доведень, навчання тощо. Крім того, коннекціоністські нейронні сітки не містять ніяких структур, які відповідали б переконанням, бажанням і планам людей.

Нейрофілософія. Напрямок у сучасній філософії науки, що намагається обґрунтувати правомірність редукції психології до нейронаук (нейробіологія, нейрофізіологія і нейропсихологія). Найбільш відомим представником цього напрямку є П.Черчленд. У її концепції місця для свідомості просто не залишається. П.Черчленд висловила думку, що нейрофізіологія й психологія будуть коеволюціонувати до тих пір, поки в майбутньому на деякому більш високому рівні психологічні теорії не виявляться редукованими до більш фундаментальної нейрофізіологічної теорії; саме тоді виникнуть передумови для розробки єдиної теорії свідомості й мозку. Одна з головних задач нейрофілософії – дослідження комп’ютерного моделювання природи мозку й свідомості, а також можливостей комп’ютерного мислення. На думку Черчленд, у нервовій системі є декілька рівнів організації – молекули, структури нейронів, цілі нейрони, малі сітки нейронів, великі сітки нейронів і мозок у цілому. Учені намагаються пояснити вищі пізнавальні функції й здатності (сприйняття, пам’ять тощо) перш за все в термінах когнітивних систем і великих сіток. Але вони повинні ставити перед собою задачу пояснити ці функції й здатності в термінах менших сіток. Крім того, молекули мозку можуть бути піддані біохімічному аналізу, а одержані дані мають отримати інтерпретацію в термінах фізики.

Концепція П.Черчленд була піддана досить гострій критиці насамперед за спробу реанімувати точку зору, згідно з якою більш низький рівень організації забезпечує пояснення властивостей більш високого рівня. У той же час ця концепція виправдано привернула увагу вчених до необхідності більш тісної інтеграції нейронаук і когнітивної науки, орієнтуючи нейробиологів і нейрофізіологів більш повно враховувати результати, отримані когнітивною психологією й дослідженнями штучного інтелекту, а психологів – застосовувати дані нейроанатомії та нейрофізіології.

Отже, багато дослідників схиляється до думки про те, що свідомість є певною емерджентною властивістю мозку чи нейронних процесів, основною функцією якої є синтез та управління. Але навіть якщо свідомість являє собою емерджентну властивість нервової системи, скоро стає зрозумілим, що в певних областях складної нервової системи щільність взаємозв'язків особливо велика. Ці зони конвергенції стають очевидними кандидатами для будь-якої більш конкретної мозкової локалізації свідомості, особливо щодо її здатності до безпосереднього синтезу. Але, як завжди, нейрокогнітивісти не можуть запропонувати певного єдиного ставлення до зон локалізації. Одні поміщають такого роду систему в тім'яній долі правої півкулі, інші концентруються на таламо-ретикулярній системі ствола мозку. А є такі, що вважають, що таламо-ретикулярна система, лімбічна система, лобні долі тім'яні області як правої, так і лівої півкулі утворюють окремі системи первинної чуттєвості, які можуть об'єднуватись у змінне, множинно визначене поле усвідомлення. Певного консенсусу на даний момент не знайдено.

Проте людина та її свідомість – це не тільки робота мозку й нейронних сіток. Людина зі всіма її біологічними, психічними та культурно-пізнавальними особливостями постає як продукт коеволюції. Це означає, що людина сама по собі не є тільки продуктом еволюційних процесів. У її життя втручаються не тільки біологічні, але й соціальні та культурні фактори, які не можуть не впливати на її розвиток. Відповідно перед епістемологами постає проблема взаємодії культурних і біологічних чинників розвитку людини. Більше того, питання про взаємозв'язок біологічної (генетичної) і культурної еволюції являє собою великий інтерес для еволюційної епістемології, оскільки мова йде про людське пізнання та свідомість [див.: 6, с.7]. Справді, звичайно, що наш мозок – це певна біологічна система, яка продукує ідеї, гіпотези й теорії, але правильно й те, що реалізація чи матеріалізація цих ідей демонструє нам власну, відносно автономну динаміку, нередуковану до органічних сутностей.

Яким чином відбувається цей взаємозв'язок? Деякі соціобіологи висувають гіпотези, що наближають їх до визнання геннокультурних факторів еволюції. Таку позицію ми знаходимо в працях Е.Уілсона, Ч.Ламсдена, М.Рьюза та ін. Еволюційна епістемологія в цьому питанні підходить до висновку: “у ході біологічної еволюції сформувались вихідні фізіологічні та поведінкові характеристики людини, які дали поштовх культурній еволюції, що сприяла підвищенню пристосованості людей, при чому ця культурна еволюція згодом отримала генетичне закріплення” [6, с.10].

Сучасна соціобіологія, розділяючи тезу Дарвіна про еволюційне походження людини й культури, висуває два основні положення: культура (і культурна еволюція), безумовно, формується специфічними, притаманними тільки людям, когнітивними механізмами, проте ці механізми мають генетичну природу, тобто коріняться в програмах розвитку нервової системи, і можуть діяти в широкому діапазоні варіацій навколишнього середовища, будучи менш чутливими до них, ніж ті культурні феномени, які вони створюють. Таким чином, допускається деякий фундаментальний механізм геннокультурної коеволюції, яка передбачає, що *формування культури якщо не детерміноване, то принаймні спрямовується генетично* [3].

Відповідно й спрямування розвитку людського мислення певною мірою виявляється детермінованим геннокультурними механізмами [див.: 12, с.24]. Серед сучасних еволюційних епістемологів варто згадати Е.Уілсона та Ч.Ламсдена. Вони вводять

Олександра Стебельська. Репрезентація природи й сутності свідомості в теоріях еволюційної епістемології

поняття “епігенетичних правил”, які є, по суті, біологічними конструктами, що роблять можливими як розвиток людського інтелекту, так і просто здатність людини до навчання. Відповідно до теорії Ламсдена–Уілсона, “епігенетичні правила” є тими еволюційно закладеними обмеженнями (правилами), які сформувалися в результаті природного відбору як результат адаптації. Це обмежувальний початок у психіці людини генетично привертає до певного роду вибору, дії, соціальної поведінки й розвитку культури.

Таким чином, визнання еволюції як факту виробило всередині філософської та науково-теоретичної думки певний визначений еволюційний стиль мислення, що став згодом досить успішно діяти в такого роду проблемах, як обґрунтування росту, розвитку й збереження знання, який розповсюдився на такі проблеми, як проблема обґрунтування й пояснення умов переходу від неживого до живого, як проблема опису виникнення порядку з хаосу, як проблема коеволюції тощо. Нарешті, завдяки еволюційному стилю мислення стала можливою побудова сучасної концепції глобального еволюціонізму, де еволюція постає як єдиний, незворотний глобально-еволюційний процес, який генетично прикладний до процесів, що відбуваються у Всесвіті [2].

Із зазначеного вище можна зробити висновки, що *наша свідомість є продуктом еволюції, таким собі епіфеноменом; вона існує не як окрема сутність людини, а як емерджентна властивість мозку; діяльність свідомості якщо не повністю детермінується генетично, то принаймні визначається певний напрям розвитку, пізнання й відповідно характер самого знання; людина за своєю суттю здатна діяти вільно, але її діяльність завжди буде відбуватися в певних генетично заданих рамках.*

Якщо наші ментальні процеси не абсолютно детермінуються генами, то що саме останні детермінують? Науковці впродовж останніх десятиліть плідно працюють над розшифруванням генетичного коду людини й досягли значних успіхів у цьому напрямі. На їхню думку, гени зумовлюють чи не найбільшу частину нашої діяльності. Існують не тільки гени, що відповідають за наші фізіологічні властивості (тобто зовнішність, зір, слух, хвороби тощо), але й гени, що відповідають за наші емоції, сприйняття світу, аналіз, пам'ять, інтелект тощо. Більше того, будова нашого мозку так само здатна впливати на наше мислення. Залежно від того, яка півкуля мозку більш активна, визначається характер мислення, тобто логічний чи образний. Навіть творчий характер людської діяльності знайшов свій ген. Щоправда, заради справедливості, треба визнати, що ця теорія є тільки гіпотезою. Виникнення творчості науковці пов'язують із виникненням гена FOXP₂, від якого щонайменше залежать здібності до вивчення мови та переробки вербальної інформації. Проведене 2002 року дослідження вказало, що цей ген виник приблизно 50 тис. років тому. Усі археологічні знахідки, що відносяться до більш раннього періоду, уражають своєю одноманітністю: одні й ті ж практичні інструменти. Те, що стосується більш пізнього періоду, раптово починає виглядати зовсім по-іншому. Предмети побуту мають повністю чіткі стилістичні відмінності, характерні для давніх жителів того регіону, у якому вони були виявлені. У сусідів аналогічні за функціональністю предмети виглядали по-іншому. Але найголовніше – з'являються символічні артефакти, що не володіють ніякою “корисною” функцією. Звідки взявся цей ген? Набір мовленнєвих і, можливо, “творчих” генів став наслідком різних мутацій.

Проте гени не здатні безпосередньо визначити зміст нашої думки. Якби вони були на це здатні, то люди думали б однаково, сприймали б усе однаково. Проте такий плюралізм думок, який існує в сучасному світі, говорить на користь неможливості абсолютної детермінації генами нашого мислення. Предметний зміст нашої свідомості залишається поза межами впливу генів. Звідси й виник такий напрям, як менталізм, який, власне, і відзначив автономію людського мислення, яке просто неможливо повністю редукувати до фізіологічних процесів.

Як і всі напрями, еволюційна епістемологія має свої сильні й слабкі грані. Беззаперечними є досягнення науковців у спробі пояснити взаємозв'язок мозку та свідомості, а також намагання вивести свідомість із певних попередніх механізмів життя. Проте еволюціоністи мають і слабкі сторони. По-перше, це пов'язано з тим, що сама еволюційна теорія, що є науковою базою еволюційної епістемології, має ряд недоліків. Зокрема, матеріальним свідоцтвом теорії завжди були окам'янілості. І якщо теорія не підтверджується хронікою окам'янілостей, значить, вона помилкова. Однак саме окам'янілості чітко вказують на недоліки еволюційної теорії. «Прийнято думати, що палеонтологічні факти підтверджують еволюцію. Однак найбільш непримиренними противниками еволюціонізму були в минулому саме палеонтологи – Ж.Кюв, Л.Агассіс, Р.Оуен та багато інших. Палеонтологічний літопис як такий – це перелік розрізнених подій, свого роду «хепенінг». Щоб створити з нього зв'язну історію, потрібна керівна ідея. Факти, які ми маємо, полягають у тому, що організми надзвичайно різноманітні, пристосовані до того способу життя, який вони ведуть, їх життєвий простір обмежений і вони змінюють один одного в геологічному літописі. Теорія еволюції полягає в тому, що органічний світ, яким ми його знаємо, – продукт еволюції (у зазначеному вище сенсі). Якщо ж припустити, що ми бачимо прояви якихось початкових властивостей живого, що не мають історії (початкової доцільності, наприклад), то така теорія буде нееволуційною або принаймні міститиме нееволуційні елементи. Вона буде протистояти загальній теорії еволюції» [4]. Відкритим також залишається питання виникнення самого життя. Заявки з приводу того, що життя створило саме себе, порушує основні принципи науки та й здорового глузду теж. Більші проблеми виникають із тлумаченням свідомості. Результати експериментів показують, що наявність особливого органу, наприклад, мозку не пояснює повною мірою наявності свідомості та мислення. Зрештою, у жодній галузі фізики, хімії, біології не існує законів, що стосуються свідомості. Жодна із цих наук не здатна її навіть реєструвати. Причина в тому, що свідомість володіє духовною сутністю, а не фізичною. Тому перед еволюціоністами два шляхи: або пояснити наявність свідомості, або заперечити її. Заперечуючи саме існування свідомості, вони зводять людину до високоякісного автомату, дії якого зумовлюються звичайними нейронами. У такому випадку ані наші думки, ані їх різноманіття, ані свобода, творчість, натхнення, універсальність та ідеальність нашої свідомості не мають вичерпного пояснення. Їх просто не існує. Але навіть якщо еволюціоністи виділяють місце свідомості й визнають її за емерджентну функцію мозку, однак вони не здатні пояснити, де та межа, на якій відбувається якісний перехід від звичайної чуттєвості до свідомості. Відповідно свідомість у розумінні еволюціоністів постає як певне диво. Диво, основною функцією якого є адаптація до зовнішнього середовища. Однак про яку адаптацію йдеться під час створення мистецьких шедеврів, у виробленні людиною певних еталонів, у прагненні людства якомога комфортніше й естетичніше облаштувати власний світ? Схоже, еволюціоністи не здатні відповісти на ці питання, які є каменем спотикання в їхній теорії.

1. Бехтерева Н. Магия мозга и лабиринты жизни / Н. Бехтерева. – С. Пб. : Нотабене, 1999. – 291 с.
2. Глобальный эволюционизм (философский анализ) / отв. ред. Л. В. Фесенкова. – М. : Наука, 1994. – 263 с.

3. Карпинская Р. С. Социобиология : Критический анализ / Р. С. Карпинская, С. А. Никольский. – М. : Мысль, 1988. – 208 с.
4. Красилов В. А. Нерешенные проблемы теории эволюции [Электронный ресурс] / В. А. Красилов // Библиотека электронных публикаций. – Режим доступа : <http://evolution.powernct.ru/library/krasilov.html>.
5. Матурана У. Древо познания / У. Матурана, Ф. Варела. – М. : Прогресс-традиция, 2001. – 224 с.
6. Меркулов И. П. Эволюционная эпистемология: история и современные подходы / И. П. Меркулов // Эволюция, культура, познание / И. П. Меркулов. – М. : ИФ РАН, 1996. – С. 6–22.
7. Мерцалов В. Логика антропогенеза : Происхождение человека / В. Мерцалов. – С. Пб. : Алтейя, 2008. – 296 с.
8. Назаров В. И. Дарвинизм и его современная альтернатива [Электронный ресурс] / В. И. Назаров // Библиотека электронных публикаций. – Режим доступа : <http://elenakosilova.narod.ru/studia4/meluhin/07nazarov.htm>.
9. Северцов А. Н. Морфологические закономерности эволюции / А. Н. Северцов. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1939. – 610 с.
10. Фоллмер Г. Эволюционная теория познания [Электронный ресурс] / Г. Фоллмер // Библиотека электронных публикаций. – Режим доступа : <http://evolkov.net/VollmerG/>.
11. Хант Г. О природе сознания. С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения / Г. Хант. – М. : АСТ, Изд-во Ин-та трансперсональной психологии, Изд-во К. Кравчука, 2004. – 555 с.
12. Шульга Е. Н. Эволюционная эпистемология Майкла Рьюза / Е. Н. Шульга // Эволюция, культура, познание / Е. Н. Шульга. – М. : ИФ РАН, 1996. – С. 22–39.

In this article the problems associated with understanding of the problem of consciousness of representatives of evolutionary epistemology. Last seen the consciousness as a product of evolutionary processes, whose main function is to adapt. As a result, critical analysis argues that evolutionary epistemology as the direction has a number of disadvantages and can not fully explain the nature of consciousness. Under this theory needs further reasoning.

Key words: *consciousness, brain, evolution, coevolution.*